

ETIČKI ASPEKTI TERENSKIH ISTRAŽIVANJA

MIRJANA ADAMOVIĆ TOPOLČIĆ
Nezaposleni sociolog, Zagreb

UDK: 303 : 174
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. 09. 1990.

Tekst problematizira etičke aspekte metode promatranja, eksperimenta i ankete. Kao zasebno područje razmatraju se i etički aspekti publiciranja rezultata. Naime, formalna etička pravila pojedinih socioloških institucija sadrže samo opće naznake etički prihvatljivih postupaka. Zato ih istraživači različito interpretiraju pri zahvatima u "dinamično društveno tkivo". Autorica je analizirala ona iskustva pojedinih istraživača koja su izazvala kontradiktorne reakcije unutar znanstvene zajednice, odnosno ona za koja se smatra da su na granici etičnosti.

Unutar općeprihvaćenih etičkih pravila pronašla je argumente za sasvim različite istraživačke prakse i pokušala sugerirati nekoliko novih načela:

- *skrivena su promatranja u osnovi neetična i treba ih izbjegavati i po mogućnosti zamijeniti drugim modusima metode promatranja*
- *skrivena su promatrana dopustiva samo kod istraživanja institucija čija je svrha opće dobro, ili u promatranju masa i javnih mjesta*
- *metoda eksperimenta mora počivati na dobrovoljnosti ispitanika i mora se rukovoditi humanim ciljevima.*

Etički problemi vežu se uz svako novo empirijsko istraživanje u sociologiji. O njima je relevantno govoriti zbog toga što u sociologiji postoji prihvaćen samo općeniti etički kodeks, pa pred tzv. formalne profesionalne etike egzistara i neformalna, koja ovisi o shvaćanjima i načinima ponašanja istraživača u praksi. (1)

Primjena različitih metoda i tehnika u izvjesnim situacijama nailazi, s etičkog aspekta, na osudu ili odobravanje, rasplamsavajući raspravu o tome na koji način znanost može najbezbolnije doći do vrijednih rezultata i napredovati.

Svako je istraživanje zahvaćanje u stvarnost, a karakteristika je terenskih istraživanja da se odvijaju u socijalnom miljeu u kojemu ljudi postaju »objekti istraživanja«. Zbog toga ćemo nastojati ukazati na socijalne granice metoda, odnosno različite načine na koje istraživači shvaćaju te granice.

¹ "Profesionalna etika je skup normi, vrijednosti, ciljeva, kojima bi se trebali rukovoditi pripadnici neke profesije u primjeni svog profesionalnog zanimanja. Profesionalna etika je djelomično formalna, a djelomično neformalna. Formalna se sastoji u pismenom etičkom kodu na koji se profesije obično zaklinju da će se po njemu ponašati u praksi; on je obično sistematičan, eksplicitan i altruistički. Neformalna se sastoji u nepisanom kodu, a nosi istu težinu formalne preskripcije ali je obično puno čiri zahvaća one sfere sistema koji se internalizira kroz obrazovanje, a često ga nije moguće u svim nijansama opisati i propisati kao normu ponašanja. "Županov, J., Šporer, Ž., Profesija sociolog, Revija za sociologiju, Vol. XIV, (1984), 1-2, str. 32

Ne postoji konsenzus znanstvenika o etičkom setu pravila, koji bi se mogao aplicirati u različitim situacijama, ali zato postoji konsensus o osnovnoj dilemi. Ona se sastoji u odmjeravanju znanstvene odgovornosti prema riziku proučavanih subjekata. Manja skupina istraživača zalaže se za stvaranje apsolutnih etičkih pravila koja bi se primjenjivala na sve istraživačke situacije, dok druga grupa istraživača smatra da etičke odluke treba donositi pojedinačno — na osnovi istraživačeve savjesti, što je svojevrсни etički relativizam. Između tih dviju krajnosti Herman W. Smith⁽²⁾ ustanovljava maksimu znanstveno-objektivnog-naspram-subjektivno-riskantnog. Takva maksima ne zalaže se unaprijed ni za jedan od etičkih pravaca nego nalaže razložno suprotstavljanje argumenata, a koliko je ono teško pokazat ćemo u daljnjem tekstu.

Etički aspekti metode promatranja

Jedan od razloga popularnosti metode promatranja u poznatoj je distinkciji između manifestnih i latentnih funkcija. Smisao je te distinkcije da se sociologija ne smije zadržavati samo na onom manifestnom, dakle oficijelnom, već mora doći do same srži odnosa, onog latentnog zahvaljujući kojemu se manifestno uopće održava.⁽³⁾

Istraživači koji se služe metodom promatranja smatraju da je njome lakše doći do latentnog sadržaja nekog problema, međutim, mišljenja se spore oko načina promatranja koji treba primijeniti a da budu zadovoljena dva kriterija: da promatranje bude objektivno i da promatranje ne bude neetičko.

Odnos »etičko-objektivno« takav je da se dio etičkih problema vezuje uz ciljeve istraživanja. Naime, zbog toga što se istraživač mora naći na mjestu događanja, opravdano se postavlja pitanje u kojoj mjeri svojom pojavom utječe na tok događaja.

U literaturi je prihvaćen Heisenbergov princip neodređenosti koji kaže da se različite pojave u fizikalnom svijetu ne mogu promatrati a da sam čin promatranja ne unese promjenu u promatrani dio svijeta. I u društvenim znanostima se smatra da istraživačeva pojava izaziva promjene na objektu promatranja; svojim sklonostima, interesima, vrijednostima, ponašanjem... Jasno su to pokazala istraživanja obavljena u »Western Electric Company« pod nazivom Hawthorne eksperiment, kad se prvi put otkrila važnost istraživačevog djelovanja na radnike uključene u eksperiment. Stoga će saznanja o društvenom segmentu koji istraživač želi promatrati biti povezana, između ostalog, i sa načinom na koji je istraživač definirao svoju ulogu i sa načinom na koji je realizira.

Potaknuti spoznajom da utječu na subjekte istraživanja, različiti su istraživači opisali načine pojavljivanja metode promatranja. ⁽⁴⁾ Pri tome se osporava samo opravdanost skrivenog promatranja, bilo da je izvedeno kao potpuno sudjelovanje, bilo da se izvodi distancirano promatranje uz pomoć jednosmjernih ogledala, skrivene kamere i slično.

Dilemu trebaju li ispitanici znati da su promatrani naznačit ćemo različitim iskustvima istraživača. Smith ⁽⁵⁾ smatra jednom od glavnih briga društvenih istraživača da se

² vidi, Smith, H. W.: *Strategies of Social Research*, ch. 1

³ vidi, Marton, R. K.: *O teorijskoj sociologiji*, poglavlje 3

⁴ Šušnjić smatra da se metoda promatranja može podijeliti na promatranje s učešćem i promatranje bez učešća. Promatranje s učešćem istraživač može izvoditi na sljedeće načine: potpuni učesnik, učesnik-promatrač, promatrač-učesnik i čisti promatrač. vidi, Šušnjić, Đ.: *Kritika sociološke metode*, str. 209 R. Gold i H. Junker, *promatrača vide u četiri različita društvena odnosa: potpuni učesnik, učesnik-promatrač, promatrač-učesnik, istraživač-učesnik*. vidi, Milić, V.: *Sociološke metode*, str. 440

⁵ vidi, Smith, H. W.: *Strategies of Social Research*, ch. 1

obeshrabre istraživanja koja nepotrebno oštećuju ispitanike, istraživanja koja su protiv njihove volje, odnosno ona ispitivanja koja neusporedivo više štete ispitanicima nego što donose znanstvene koristi. Smith nije protiv skrivenih promatranja, jer zna da je »neprirodno« ponašanje ispitanika moguće, tim više ako se trude da sakriju svoja istinska osjećanja prema promatraču. Zato istraživač osjeća potrebu da sakrije ili zadrži informaciju o prirodi njegova rada. Tamo gdje je istraživač prisiljen zbog prirode predmeta manipulirati ispitanicima, mora im informaciju o tome što se ispitivalo dati na kraju istraživačkog postupka. Tamo gdje nije nužno ispitanike skriveno promatrati, ispitanici moraju biti zaštićeni upotrebom »informativnog odobrenja«. To je neka vrst ugovora, koja informira ispitanika u čemu sudjeluje i ispitanik ga potpisuje kao dokaz da je njegovo pristajanje dobrovoljno. Neosporivo je pravo ispitanika da čuva privatnost i da očekuje dostojanstven tretman. Smithova nam se ideja čini prihvatljivom, jer uključuje suradnju i dogovor. Međutim, sastavljanje takvog informativnog odobrenja ovisit će o promatranoj grupi. Naime, specifični problemi nastaju ako promatramo manjinske grupe poput nižih ekonomskih ili etničkih grupa. Čak i ako tim skupinama daju određeno objašnjenje o istraživačkom postupku, pitanje je koliko je ono razumljivo ako je njihova obrazovna razina niska. Također, pitanje je kako se ponašati etički ako su u istraživanja uključena djeca, mentalno zaostali ili zatvorenici koji svojim položajem zahtijevaju jaču zaštitu nego "normalne" osobe.

Smith peporučuje da se po mogućnosti od takvih osoba pristanak dobije osobno, ili da se traži od ustanove nadležne za njihovo zbrinjavanje te osoba koje štite njihovo interese. Dakle, ovaj autor smatra da je najbolje odlučiti se za takav oblik promatranja koji će istraživaču omogućiti kontaktiranje i kooperiranje sa ispitanicima.

Neki istraživači izlaz iz distinkcije »objektivno-etičko«, vide u upotrebi novih metoda primjerenijih istraživanju društva. To je npr. Kelmanova intencija (6) jer on postojeće metode vidi kao začarani krug. Zalaže se za to da se prestane s nepotrebnim prijevarama, ili da se barem umanje posljedice prijevare, tamo gdje je ona nužna.

Možda će budućnost riješiti pitanje količine i intenziteta pritisaka na ispitanike i prijevare koje se u istraživanju mogu dopustiti. Međutim, za sada je to nerealan očekivati jer je pitanje: u kojem će se pravcu istraživanja kretati, što će se istraživati i konačno kakav će status sociologija imati u društvu.

Da bi se postigla ravnoteža u dilemi »objektivno-etičko« kod metode promatranja, Williamson i suradnici (7) predlažu komparaciju različitih promatrača koji promatraju isti fenomen. Na primjer, ukoliko se promatra politički ekstremizam, dobro bi bilo uključiti istraživače sa radikalnim i konzervativnim stavovima i zatim usporediti promatranja. Postoji, isto tako, nepregledan spisak karakteristika koje bi istraživači trebali imati ovisno o situaciji koju žele promatrati. Osobito se važnim smatra trening prikupljača podataka, kako bi bili sposobni doći do podataka i mimo metode skrivenog promatranja.

Jasno je da etičko ponašanje osigurava znanstvenicima da njihova istraživanja dobiju epitet profesionalnih i da omogućuju povjerenje stanovništva u njih. Međutim, postoji intencija da se »zakulisna« istraživanja i taktike ne odbacuju automatski, jer mogu biti vrlo korisna za proširivanje znanja u sferama u kojima je istraživačima prilaz nedostupan drugim istraživačkim metodama.

⁶ isto, ch. 1

⁷ vidi, Williamson, J. B., D. A. Karp, J. R. Dalphin: The research Craft, ch. 4

⁷ isto, ch. 8

Williamson i suradnici, bez obzira na sve teškoće, vrlo visoko vrednuju metodu promatranja, jer ona omogućuje da istraživač dobije izravan kontakt sa subjektima i akcijom. Ta metoda istraživaču omogućuje sagledavanje novih dimenzija događaja, dopušta mu prolaz kroz fasadu oficijelnog, razvija smisao za destrukciju etiketa, stereotipa, kulturnih tabua, ignorancije i indiferentnosti.

Sedamdesetih godina, Laud Humphreys (8) smatrao je nužnim maskirati svoj identitet da bi proučavao homoseksualce. Na mjestu gdje su homoseksualci imali svoje sastajalište, Humphreys je opravdao svoju prisutnost preuzimanjem uloge čuvara-gledaoca. S te pozicije potajno je bilježio registarske tablice članova kluba i kasnije ih intervjuirao u kućama. Da bi ostvario intervju predstavljao se kao proučavalac »nekih aspekata obiteljskih odnosa«. Takva strategija, razvijena jer istraživač drukčije ne bi mogao proučiti marginalno ponašanje, izazvala je žučne polemike u profesionalnoj i popularnoj štampi. (9) Kai Erikson polemizirao je sa Humphreysom pri čemu je propisao dva etička principa-vodiča pri izboru uloge:

1. istraživači se ne smiju lažno predstavljati pri ulasku u privatnu sferu u koju inače ne bi imali legitiman pristup,

2. istraživači ne smiju krivo prikazati institucije za koje rade. (10)

Nadasve je zanimljivo da je Humphreys prihvatio ta dva principa tvrdeći da oni nisu povrijeđeni. Vidljivo je dakle, kakva mogu biti razilaženja među istraživačima čak i kada su deciderano napisana pravila koja treba poštovati. Možemo reći da čak i kada postoji etički pisani kod, istraživači rade onako kako su ga shvatili. Dok je Humphreys smatrao da istraživanjem nije bila povrijeđena privatnost, jer mu je uloga prikrivenog promatrača samo pomogla da dođe do ispitanika i legitimno napravi istraživanje, dotle drugi smatraju da je došlo do takve povrede privatnosti koja graniči sa špijunažom. Skriveno promatranje smatra se dopustivim tamo gdje se promatra masa ljudi, gdje nema potrebe za identificiranjem, npr: podzemna željeznica, tramvaj, bar, čekaonica. To je i logično, međutim, čak i kad je riječ o takvom promatranju iz te mase mogu reagirati pojedinci, nezadovoljni »objektivnim« prikazivanjem stanja stvari.

Svaki istraživač ima pravo odabrati svoju ulogu u skladu sa problemom i situacijom koju želi proučavati. Koliko god dobro on to uradio, kako god pazio na etičke kriterije svog djelovanja, ostaje činjenica da on ulazi u privatnu ili javnu sferu društvenog života, u kojoj neki ljudi neće biti zadovoljni rezultatima istraživanja. Zato ne postoji »potpuno zadovoljstvo« nijedne strane tog interaktivnog procesa na kojemu neki istraživači inzistiraju.

Općenito govoreći, grupe koje je vlast progonila ili etiketirala vjerojatno neće prihvatiti istraživača. Slično se događa sa ljevičarskim i manjinskim skupinama u Americi koje postaju sumnjive ako ne i neprijateljske prema »sociološkim njuškalima«.

Williamson i suradnici (11) zato predlažu sljedeće:

– Razgovarati s ljudima o tome što će se raditi, što ne znači detaljno iznošenje teoretskog okvira. Korisno je poslušiti se standardnim objašnjenjima o istraživanju.

⁹ isti, str. 205

¹⁰ isto, str. 206

¹¹ isto, str. 208, 209

– Poželjno je da uloge na terenu budu multiple pa zato u početku istraživanja sugeriraju pasivnu ulogu. Posebno je značajno da se istraživači informiraju o kulturi u koju dolaze, jer njihovo ponašanje može biti etiketirano ako nedolično.

– Ako su istraživači već na prvi pogled dočekani s nepovjerenjem i sumnjom njihov je rad završio prije nego je otpočeo.

– Istraživač ne bi trebao postati blizak ni sa jednom grupom koju proučava. Ako bude označen kao pristalica jedne grupe, neće moći promatrati ostale dijelove organizacije.

– Sociolog nije terapeut koji može riješiti sve individualne i grupne probleme. Naime, treba dati do znanja ljudima da su oni eksperti, a da je sociolog tu da nauči nešto više o njima.

Pravila za uspješno ophođenje, ponašanje, odnosno istraživanje imaju uvijek ograničenu vrijednost. Stoga će način na koji će istraživači definirati svoju ulogu na terenu utjecati na razvoj događaja te kvalitetu veze koju će uspostaviti s promatranima. To definiranje uloge utjecat će, dakle, na cio istraživački proces, i te će uloge katkada, kako Burgess kaže, biti podložne »redefiniranju«.

Prema iskustvu Herberta J. Gansa⁽¹²⁾ najplodonosnija je vrsta promatranja »sudionika-promatrača«, jer jedino tako istraživač može pojmiti društvene i individualne pritiske koji djeluju na ljude u grupi.

Uzimanje participativne uloge bez emocionalnog uključenja, zahtijeva prikrivanje svakog osobnog interesa, kojeg pojedinac može imati u socijalnoj okolini. Participativni promatrač ne može raditi u sredini koja je bliska njegovoj životnoj situaciji, jer dijeli brigu i perspektive te grupe. Gans također smatra, da prijateljstvo u grupi može ugroziti neutralnost istraživača.

Slično mišljenje imaju i autori Schwartz & Schwartz (13) uz napomenu da između promatrača i promatranih emocionalnost ne mora biti svjesna, ali može postojati niz kretanja od simpatije do antipatije, ljutnje i afekata, straha i povjerenja. Što se etičkih kriterija tiče, po Gansu je jedina ispravna solucija tražiti dopuštenje za ulazak u grupu i nadati se pozitivnom odgovoru. Treba »...imati pošteno lice, očiglednu ozbiljnost da radim istraživanje i tih nastup koji kazuje ljudima da ne prijetim...« (14) Ako, istraživač želi studirati kompletne zajednice, sastavljene od mnogo proturječnih grupa, neće moći prikriti svoj istraživački identitet.

Neka iskustva bazirana na istraživačkim poduhvatima u Americi, svjedoče o postojanju tzv. »FBI« kompleksa. Zato nam se čini da istraživaču neće pomoći ni ozbiljno lice, ni tih nastup, ni ozbiljna namjera. Taj kompleks nepovjerenja izraženiji je kod marginalnih grupa. Ako je npr. »klima« u društvu takva da se homoseksualno ponašanje etiketira kao neprimjereno prosječnom članu nekog društva, onda istraživači odlučivši se za skriveno promatranje takvih grupa i iznoseći ma kako pozitivno istraživanje o njima, mogu doći u situaciju da znanstvena zajednica procijeni istraživanje neetičkim, javno mnijenje učvrsti konzervativne stavove spram takvih marginalnih grupa (zbog toga što mediji svakodnevno serviraju informacije o onome što se smatra devijantnim), a grupa na kojoj je provedeno istraživanje ne ostane ravnodušna.

¹² vidi, Burgess, R. G.: Field Research: A Sourcebook and Field Manual, ch.8

¹³ isto, str. 56

¹⁴ isto, str. 57

Znanost nije nikada bezinteresna, poručuje Gans. Istina, ako istraživač objelodani grupi odluku da je promatra, ljudi mijenjaju svoje ponašanje, pa čak i skrivaju neke stvari koje su značajne za razumijevanje situacije. No, varanje ispitanika zbog interesa znanosti, Gansu se ne čini uvjerljivim argumentom. (15) Piddington(16) se zalaže da moralno ponašanje individue ili grupe treba promatrati u okviru onoga što su sami naučili poštovati ili odbacivati, zabranjivati ili dopuštati, pri čemu se istraživač treba ponašati onako kako je naučio u svom društvu i držati se vlastitih vrijednosti koliko god je to moguće. I Polsky (17) zastupa sličan stav kad raspravlja o kriminalnom ponašanju. Nužno je da se zna tko je istraživač: »...u toku terenskog istraživanja kriminalaca, bolje je ako se ne pretvarate da ste »jedan od njih«, jer će oni testirati tu izjavu i dogodit će se jedna od dvije stvari: ili ćete biti uvučeni u vrstu »participacije« kakvu radije ne biste željeli ili ćete biti izloženi još većim negativnim posljedicama.«

Ronald Frankenberg(18) dao je također vlastito viđenje etičkog problema: »...ako promatrač ne može sudjelovati uz znanje i odobrenje ljudi koje studira onda on uopće ne bi trebao biti tamo.« Promatrač mora obavijestiti ljude da ima namjeru promatrati i objavit prikaz o tome što je vidio. Ljudi se neće ponašati neprirodno, zato što im je istraživač rekao da piše knjigu o njima. Problem je, međutim, smatra Frankenberg "kako uvjeriti ljude da zaista pišete o tome«.

U diskusiji o skrivenim načinima promatranja, Homan (19) smatra da je taj pristup opravdan jer u neke grupe drugim metodama pristup ne bi bio moguć. Mišljenja je da su u studijama koje je radio, njegove tajne aktivnosti bile manje razorne, nego da je išao u otvorenu terensku studiju. Bulmer je napravio nekoliko primjedbi na tu Homanovu poziciju:

1. smatra da se time ignorira princip informiranog pristajanja
2. smatra da Homanova pozicija znači izdaju povjerenja i uključuje napad na privatnost.

Bulmer naime ne misli da se prikrivene metode ne bi trebale upotrebljavati, ali odluka o tome mora biti donesena pažljivo. Dakako, za Ronalda Frankenberga i sve one istraživače koji smatraju da se skriveno promatranje ne bi uopće smjelo upotrebljavati u sociologiji, ni tako pažljivo donošenje odluke neće pomoći da korigiraju mišljenje o neetičnosti i štetnosti takvih promatranja za sociologiju uopće.

Gold (20) u poglavlju o skrivenom promatranju, spominje zanimljiv primjer istraživanja jedne grupe u američkom predgrađu koja se sakupila oko sredovječne domačice, vjerujući da ona prima poruke koje dolaze iz drugog svijeta. Poruke su govorile o destrukciji zemlje poplavom u određeni dan. Dvadesetak ljudi pokazalo je interes za te poruke, a među njih su ubačeni istraživači sa zadatkom da ustanove stupanj uvjerenja (za svakog člana grupe) i još neke karakteristike. Važno je bilo da istraživači ni na koji način ne utječu na obraćenike. Da bi ušli u grupu istraživači su se ponašali kao obični članovi koji vjeruju u proročanstvo. Na temelju tog primjera Gold zaključuje da participirajući

¹⁵ isto, str. 59

¹⁶ isto, str. 70

¹⁷ isto, str. 47

¹⁸ isto, str. 52

¹⁹ isto, str. 46

²⁰ McCall, G. J., J. L. Simmons (ed): Issues in Participant Observations, str. 39

promatrač ne bi smio eksploatirati svoje subjekte jednostranim profitiranjem iz njihove suradnje.

Što se objektivnosti tiče, jasno je da istraživač utječe na uvjerenja članova grupe, pa dakle ni skriveno promatranje u određenim slučajevima ne može pomoći da se dođe do validnih rezultata. O tom slučaju Gilli (21) zauzima još radikalniji stav. On misli da kritizirati ovo istraživanje sa stajališta metodologije, spada u način razmišljanja stare, tradicionalne znanosti. Za njega nije problem što su istraživači utjecali na situaciju, već što nisu »nastojali odvratiti grupu od jedne tako malo realističke i tako nedjelotvorne koncepcije kao što je koncepcija o skorom svršetku svijeta«.

O skrivenom promatranju u institucijama

Sedamdesetih godina mnoge su društvene institucije bile podvrgnute kritici, jer ne služe općem interesu, pa da bi njihov rad trebalo javno evaluirati. (22) U takve institucije istraživač vrlo teško ulazi, pa se u tom području istraživači služe najviše metodom skrivenog promatranja. Zašto birokratske elite izbjegavaju takva istraživanja pokušao je odgovoriti Gary Spencer na primjeru West Pointa (23). Njegovo istraživanje temeljilo se na pretpostavci da je West Point početna točka u formiranju vojne elite. Oficiri West Pointa predstavljaju manjinu svih oficira u vojsci, ali većinu karijerista koji nalaze put u elitno jezgro u kojem se donose odluke. Istraživanje se smatra prijetnjom za karijere u organizaciji. Osim toga ljudi u takvim organizacijama grade karijeru na odanosti i uz pomoć nje dobivaju i sredstva za život i image koji visoko kotira u društvu. Osim toga postoji jedan vrlo izopačen stav prema kojemu jedino vojnik može razumjeti stvari vojnički, dok civilno miješanje smanjuje efektivnost. Spencer je specificirao pet faktora za koje smatra da onemogućuju istraživanja u birokratskim institucijama: 1. birokratska rigidnost i prijetnja osobnim karijerama; 2. potencijalna prijetnja moći te institucije; 3. prijetnja subjektivnoj konstrukciji realnosti koju gradi ta organizacija; 4. problem legitimnosti istraživača; 5. problem izmjene. Prokazivanjem ovih aktivnosti Spencer smatra da istraživač pridonosi evaluaciji aktivnosti unutar i izvan sistema. Pokušaji West Pointa da spriječi kontraverzne izvještaje iscrpljivali su se u različitim pravcima (24). Lista opstrukcija bila je dugačka međutim nije u pitanju njeno postojanje, ili što institucija štiti svoje članove, nego što se takvi postupci previše često upotrebljavaju nelegitimno. Institucija želi pošto-poto zadržati željeni image u javnosti. U takvim uvjetima istraživaču neće mnogo pomoći dobra volja da napravi neko istraživanje već prije »neprimjetno ispitivanje i moćne veze«. U nekim slučajevima istraživač to može provesti uz znanje i dopuštenje viših elita protiv manje moćnih članova organizacije. Jedini način, što se

²¹ Gilli, G. A.: Kako se istražuje, str. 13

²² Blau i Scott smatraju da javnost mora posjedovati sredstva kojima će kontrolirati rezultate posatignute u ovim organizacijama. vidi, Burgess, R. G.: Field Research: A Sourcebook and Field Manual, str. 23

²³ isto, str. 23-30

²⁴ Karakteristični su pokušaju West Pointa da spriječi kontraverzne izvještaje: onemogućavanje pristupa pod izlikom kršenja osobne slobode i prava privatnosti osoblja; označavanje dokumenata "povjerljivim" na kontraverzan način; preslobodna upotreba kvazi-klasifikacijed "samo za službene potrebe"; specifikacija podataka o funkcioniranju organizacije, označava se tako da ne spada pod zakon o slobodi informiranja; skrivanje informacija koje su potencijalno na raspolaganju; ograničavanje pristupa podacima pravceći ih nekompletnim i pogrešnim; iskrivljavanje podataka i prilagođavanje vlastitim interesima; dugačka birokratska odlaganja koja odvrćaju nestrpljive... isto, str. 23-30

West Pointa tiče, je da se djeluje iznutra, kao član institucije, kaže Spencer. Drugi način bio bi da osoba uzme kopije materijala sa sobom kada napušta aktivnu dužnost u vojsci.

Što reći o takvom načinu proučavanja? Etičke su njegove implikacije ozbiljne, jer u pojedinim slučajevima za istraživača se ne zna bavi i se on istraživanjem ili špijunskim prikupljanjem izvještaja. U tom smislu Spencer kaže sljedeće: »Iako se moja pozicija nije slagala s etičkim kodom American Sociological Association mislim da je legitimno kada se radi s moćnim birokracijama maskirati stvarnu svrhu traženja činjenica, bolje nego inzistirati na produljavanju mitova...«.(25)

Za razliku od istraživanja u prirodnim znanostima takvu smo instituciju u mogućnosti promatrati »samo jednom«, i kad se obavi skriveno promatranje, etičke će implikacije biti vjerojatno takve da će bar za neko vrijeme drugim istraživačima u toj instituciji pristup biti zatvoren. Ali isto tako, ako se legitimnost istraživanja u institucijama ne uspijeva uspostaviti, ne treba čuditi što će se istraživači služiti kontraverznim metodama i nastojati na sve moguće načine doći do podataka. Onda kada se institucije »otvore« prema istraživanjima, vjerojatno će se smanjiti i broj takvih promatranja. Slično stanovište zastupa i Gallihier. On smatra da mora postojati zaštita privatnih uloga ali ne i javnih (business, vlada...), stoga što demokratsko društvo ima pravo na kontroliranje onih uloga kojima je dalo svoje povjerenje. U takvim istraživanjima osobe koje imaju javne uloge imaju i moć da zabrane prikupljanje podataka. (26)

Eksperiment i etički aspekti

Jedan od razloga zbog kojega eksperiment nikada neće postati najvažnijim načinom proučavanja u sociologiji, odnosi se na etičke aspekte. Za razliku od metode promatranja, kod koje se radi »samo« o promatranju različitih grupa i institucija, ovdje je riječ o manipulaciji ispitanicima, odnosno grupom u cjelini. Što se tiče etičkih kriterija, općenito je prihvaćeno da se eksperiment zasniva na dobrovoljnosti sudionika, jer promatrati ih nije isto što i manipulirati njima. Prema Miliću, čak i kada je dobrovoljnost osigurana a radi se o izazivanju konfliktnih situacija, »...etički razlozi ne dozvoljavaju da se u tom pogledu ide do one mere u kojoj se unutrašnji sukobi i razdor mogu spontano da razviju u nekoj stvarnoj društvenoj situaciji.« (27) »Vrlo složen metodološki zadatak u eksperimentima koji se obavljaju u prirodnim uslovima sastoji se u postizanju i održavanju normalnosti situacije, što je u mnogim slučajevima moguće samo ako se prikrije eksperiment, ili bar njegova osnovna zamisao.« (28)

S metodološkog stanovišta Milićeva teza izgleda prihvatljiva, ali uz sebe veže etičke dileme koje ilustrira »danas već klasični eksperiment Cocha i Frencha«. (29) U jednom poduzeću proveden je eksperiment o participaciji u odlučivanju sa tri eksperimentalne grupe. U grupi kojoj je bila data samo informacija o promjenama koje će biti uvedene, tj. gdje nije bilo participacije, došlo je do opadanja produktivnosti. 17% članova grupe napustilo je posao, a ostali su bili nezadovoljni promjenama i pokazali frustraciju i agresivnost prema nadzorniku, te je grupa nakon toga bila rasformirana. Poznavajući dinami-

²⁵ isto, str.29

²⁶ Smith, H. W.: Strategies of social Research, str. 14

²⁷ Milić, V.: Sociološki metod, str. 691

²⁸ isto, str. 692

²⁹ Šire o tome vidi u Perko-Šeparović, I.: Teorije organizacije, str. 67

ku međuljudskih odnosa u grupi mora da je eksperiment ostavio prilične emocionalne traume jer je dio radnika napustio posao.

Mnogi sociolozi zapitali su se sagledavajući etičke dimenzije problema kakvo bi eksperimentiranje bilo primjereno istraživanju društva. U novim tzv. demokratskim eksperimentima, istraživač samo evaluira promjene, a nije njihov idejni tvorac, on ne manipulira. Nositelj eksperimentalnih promjena je ispitanik. Eksperimentatora grupa ne doživljava kao stranca koji uvodi promjene zato što je sklopio ugovor s naručiocem, a eksperimentalna se situacija ne poima drukčije nego kao prirodna okolina. Novost je u tome što u evaluaciji eksperimenta može sudjelovati i sama grupa. Problem se javlja u validnosti tih eksperimenata jer je takav eksperiment teško ponoviti, pogotovo ako je poticaj promjenama dala sama eksperimentalna grupa. (30) Jedan od protagonista novog shvaćanja eksperimenta je i Alain Touraine, koji iznosi ideju o permanentnoj sociologiji u kojoj dolazi do spajanja samopromatranja i intervencije sociologa u okviru grupa. (31) Touraineov koncept sociološke intervencije, čini nam se ipak suviše fluidnim: više pokušajem da se sociologija okrene praksi kao neka vrsta socioterapeutske vještine. Jer sociolog je u poziciji da sluša samoanalizu grupe i nudi neko svoje znanje u praktičnu svrhu. (32)

No, bez obzira na skepsu, možda će ovakvi pokušaji biti neki od načina na koje će se sociologija angažirati u društvu, ili će to značiti razvijanje metoda koje će stvarno biti primjerenije novim predmetima istraživanja.

Anketa i etički aspekti

Anketno istraživanje zbog kvantitativnih postupaka kojima se koristi obično ne pogađa nikoga individualno, jer se rezultati iznose u brojkama. Ipak, etički problemi javljaju se u dva područja:

1. zbog mogućnosti neetičkog dobivanja podataka od anketara, 2. kod čuvanja anonimnosti ispitanika.

Općenito je prihvaćeno da je anketiranje ispitanika zasnovano na dobrovoljnoj osnovi, međutim, i tu se javljaju pojedini komentari koji govore da se u nekim sredinama anketiranja mogu izvoditi pod socijalnom prisilom. (3) Anonimnost anketiranja obično nije toliko bitna ako se ispituje znanje o činjenicama. Problem se javlja ako se traže stavovi o političkim, socijalnim ili osobnim problemima. U tim slučajevima ispitanici će biti rezervirani ili neiskreni ako im se ne garantira tajnost. Dakle, sadržaj ankete odredit će i potrebu da se čuva anonimnost ispitanika.

Budući da se podaci o ispitanicima obrađuju kompjuterski neki istraživači smatraju da je dobra mjera opreznosti, koristiti kompjuter koji identifikaciju pravi preko otiska prsta ili prepoznavanja glasa istraživača, kako nitko drugi ne bi imao pristup podacima.

³⁰ Veljko Rus kaže da unatoč toj teškoći "... replikacija eksperimenata nam omogućava otkrivanje konstantnih i varijabilnih relacija, a s tim i uvid u kovariranje između okoline i varijabli koje su uključene u eksperimentalni dizajn." Na taj se način može doći, smatra Rus, od "... multivarijantne analize do multirazinske analize odnosa među eksperimenatalnim varijablama (Tom Burns)." vidi, Rus, V. u "Čovjek i sistem", br. VI, str. 46, 47

³¹ opširnije vidi u Turner, A.: Sociologija društvenih pokreta

³² Ovdje se više ne postavlja problem istraživačeva utjecaja na grupu već problem utjecaja grupe na istraživača. Nejasno je da li je istraživač profesionalac ili sudionik tog pokreta ili pak kvazi-sudionik jer on ipak formulira neki vrijednosni stav spram te grupe.

³³ Opširnije vidi u Gilli, G. A.: Kako se istražuje, str. 11. 12

Astin i Baruch (34) preporučuju da se podaci kolekcioniraju tokom nekog perioda na ova fizički odvojena dosjea-baze podataka. Jedan bi sadržavao ispitanikove podatke s proizvoljnim kodom identifikacije, dok bi drugi sadržavao ispitanikovo ime, adresu, itd., ali bi pristup bio omogućen preko određenog, identifikacijskog koda.

Publiciranje rezultata

Kod publiciranja rezultata postavlja se pitanje koje podatke istraživač ima pravo publicirati o subjektima svoje studije. Istraživači su skloni tome da se postave široka etička pravila i naglasi istraživačka odgovornost.

Becker smatra da posebni problemi nastaju kada se radi istraživanje u definiranoj organizaciji kao što je tvornica, bolnica ili škola nasuprot nekim neformalnijim organizacijama poput zajednica ili dobrovoljnih organizacija. Naime, top-management će često imati pravo da ispita istraživače prije nego što se izvještaj publicira. (35) Dakle, istraživač se pita što objaviti? Da li mijenjati izvještaj? Ako da na koji način? Da li ignorirati komentare ili ostati pri svome prvotnom stajalištu? Iskustva su takva da navode na kompromis. Što je više ljudi uključeno u studiju, bilo kao izdavači, sponzori ili sami ispitanici, prag tolerancije kod istraživača je sve viši. Taj je prag, međutim, teško odrediti jer se međusobna potraživanja nalaze stalno u sukobu.

Fichter i Kolb (36) misle da će istraživač biti slobodniji u publiciranju izvještaja ukoliko se radi o grupama izvan njegove moralne zajednice. Kao primjer, autori navode grupe opčinjene ideologijom Hitlera, Staljina, zatim udruženja ubojica, organizacije tipa Ku-Klux-Klana. Međutim, isto tako upozoravaju da istraživač ne smije biti prebrz u procjenjivanju grupa izvan svoje moralne zajednice (poput narkomana, nepopularnih političkih grupa i slično).

Istraživači moraju biti izuzetno pažljivi kada ispitanicima obećavaju povjerljivost. Time se ujedno otvara pitanje što i kada proučavati, te konačno kako obećati povjerljivost ako istraživač sumnja da može obećanje ispuniti. U proučavanju javnih institucija koje funkcioniraju za opće dobro, istraživač se može lakše odlučiti, da li da publicira rezultate na temelju toga da su oni potrebna za određivanje javne politike, nasuprot zaštititi ljudi koje je studirao. Ta dilema također nije jednoznačna jer može uključivati osobni revanšizam ili djelovanje s ideoloških pozicija. Hughes Everett (37) smatra da ako se unutar organizacije ili pak u odnosu istraživača prema okolini ne može postići konsenzus sa frakcijama koje postoje istovremeno, odluka o publiciranju izvještaja uvijek je odluka da se ipak netko povrijedi. Moguće rješenje koje predlaže Becker (38) jest ugovor na

³⁴ Smith, H. W.: *Strategies of Social Research*, str. 11

³⁵ W. G. Whyte opisuje svoje teškoće koje dobro ilustriraju ovaj problem. On se naime s njima susreo u istraživačkom projektu koji je rezultirao publikacijom *Human Relations in the Restaurant Industry*. "Nadao sam se" - kaže Whyte - "da ću napraviti korisnu studiju za industriju. Nastojao sam promijeniti ponešto (u nacrtu knjige, op. a) zadržavajuće u isto vrijeme ono što mi se činilo srcem studija. Glavni problem bio je u tome što sam pronašao radnike koji nemaju onakvo poštovanje za industriju, kakvo bi sponzorski komitet želio da imaju. Nisam mogao izbacivati iz knjige ono što se nametalo kao bitan dio problema ljudskih odnosa. Teško sam to mogao izrezati iz knjige. No unatoč tome bio sam spreman maksimalno mijenjati uvredljive riječi i fraze u tekstu ako nisu dirali u ono što mi se činilo esencijalnim." McCall, G. J., J. L. Simmons (ed): *Issues in Participant Observations*, str. 262

³⁶ isto, str. 264

³⁷ isto, str. 265

³⁸ isto, str. 273

početku istraživanja. Ako se istraživač u ugovoru odlučio da mu organizacija može korigirati izvještaj onda se ne može žaliti bude li tako i učinjeno. Konačno, ni ispitanici se, ako su bili upozoreni na sve konzekvence svog sudjelovanja u istraživanju, ne mogu kasnije žaliti što izvještaj nije onakav kakvim su ga zamislili.

Zaključne napomene

U uvjetima stalnog angažmana sociologije na praktičnim problemima, poglavito u zemljama gdje je sociologija angažiranija nego kod nas, analiza istraživačkih iskustava činila nam se plodonosnijom od bavljenja formalnim etičkim pravilima. Strukovne institucije svojim pravilima mogu dati samo opće napomene sociolozima. Zato ih oni u istraživanjima različito interpretiraju, zahvaćajući pri tome u pojedine segmente društvenog tkiva, specifičnog i dinamičnog, promijenjenog već samim sociološkim istraživanjem. Što se tiče metode promatranja ustanovili smo sljedeće:

- Skriveno se promatranje općenito kvalificira kao neetičko, a kao alternativa predlažu se drugi modusi metode promatranja.
- Dopušta se korištenje skrivenog promatranja samo kod istraživanja institucija koje funkcioniraju za opće dobro.
- Pronalaze se kompromisi između znanstveno-objektivnog promatranja i minimalnog rizika za ispitanike
- Dopušta se korištenje skrivenog promatranja samo ako je to nužno za predmet istraživanja.
- Dopušta se korištenje skrivenog promatranja ako se radi o promatranju masa ili javnih mjesta. Opće je prihvaćeno da metoda eksperimenta počiva na dobrovoljnosti ispitanika, što implicira stav da nikakva znanstvena objektivnost ne može biti pretpostavljena nehumanom postupanju sa ispitanicima. Problem je međutim kako koristiti prijeveru a da to ne ide na štetu ispitanika, odnosno kako smanjiti rizik kojeg ispitanici trebaju podnijeti. Također ostaju otvorene granice u pogledu istraživanja nekih eksperimentalnih situacija (na primjer konfliktnih). Etički aspekti anketiranja iskazuju se u problemu osiguranja tajnosti podataka ispitanika. Rješenje je u korištenju anonimne ankete ili posebnih oblika zaštite o kojima smo opširnije govorili.

Problem publiciranja rezultata izdvojili smo kao zasebno područje zbog odnosa istraživača i naručioca.

Činjenica je da su istraživači suočeni s proturječnim zahtjevima; stalno su između normi vlastite struke i zahtjeva naručilaca; zatim interesa naručilaca i dobrobiti ispitanika; metodoloških zahtjeva pri dizajniranju istraživanja i etičkih normi struke.

ETIČKI ASPEKTI TERENSKIH ISTRAŽIVANJA

MIRJANA ADAMOVIĆ-TOPOLČIĆ

1. Abrahamson, Mark (ed): *Introductory Readings on Sociological Concepts, Methods, and Data*, New York, Van Nostrand Reinhold, Company, 1969.
2. Becker, Howard S.: Na čijoj smo strani, *Revija za sociologiju*, 3/1973 (3-4): 89-98.
3. Burgess, Robert G. (ed): *Field Research: A Sourcebook and Field Manual*, London, George Allen & Unwin, 1982.
4. Đurić, Mihajlo: *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb, Naprijed, 1987.
5. Gilli, Gian Antonio: *Kako se istražuje*, Zagreb, Školska knjiga, 1974.

6. Jahoda Marie, Morton Deutsch, Stewart W. Cook: *Research Methods in Social Relations*, New York, The Dryden Press, 1956.
7. Jilek, Miroslav: Da li je moguće istraživati moguće, *Revija za sociologiju*, 13/1983 (1-4):63-79.
8. Kuvačić, Ivan: O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji, *Revija za sociologiju*, 3/1973 (3-4) : 72-80.
9. Kuvačić, Ivan: *Rasprave o metodi*, Zagreb, Naprijed, 1977.
10. McCall, George J., J. L. Simmons (ed): *Issues in Participant Observations*, London, Addison-Wesley, 1969.
11. Merton, Robert K.: *O teorijskoj sociologiji*, Zagreb, CDD SSOH, 1979.
12. Milić, Vojin: *Sociološki metod*, Beograd, Nolit, 1978.
13. Perko-Šeparović, Inge: *Teorije organizacije*, ŠK, Zagreb, 1975.
14. Rus, Veljko: Promjene šire društvene okoline, u : "Čovjek i sistem VI": Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa, Odsjek za sociologiju FF Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1978.
15. Sellitz, Claire, Marie Jahoda, Morton Deutsch: *Research Methods in Social Relations*, Whits Table (GB), Latimer Trend & Co. LTD., 1971.
16. Smith, Herman W.: *Strategies of Social Research*, London, Prentice/Hall International, 1975.
17. Suspek, Rudi: *Ispitivanje javnog mnijenja*, Zagreb, SNL, 1981.
18. Supek, Rudi: *Zanat sociologa*. Zagreb. Školska knjiga, 1983.
19. Šušnjić, Đuro: *Kritikasociološke metode*, Niš, Gradina, 1973.
20. Turen, Alen: *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd, Radnička štampa, 1973.
21. Williamson, John B., David A Karp, John R. Dalphin: *The Research Craft*, Boston, Little, Brown and Companz, 1977.
22. Županov, Josip, Željka Šporer: Profesija sociolog, *Revija za sociologiju*, 14/1984 (1-2): 11-46.

ETHICAL ASPECTS OF FIELD STUDIES

MIRJANA ADAMOVIĆ–TOPOLČIĆ

Unemployed sociologist
Zagreb

The text deals with the ethical aspects of the method of observation, experiments and surveys. As a separate field are discussed ethical aspects of publishing results. Formal ethical rules of certain sociological institutions contain only general denotation of ethically acceptable procedures. That is why researchers interpret them differently while undertaking interventions into the »dynamic social tissue«. The author has analyzed those experiences of certain researchers which have provoked contradictory reactions within the scientific community, i. e. those which are considered to be on the verge of ethics.

Within the generally accepted ethical rules the author has found arguments for totally different research practices and tried to suggest several new principles:

- *secret observations are basically unethical and should be avoided and possibly substituted by other modes of the observation method;*
- *secret observations are allowed only in research of institutions whose purpose is the common wellbeing, or in observations of masses and public places;*
- *the method of experiment should be based on the willingness of the examinees and should be led by humane goals.*